

Л. А. Яковлева

(Київ)

ПРИКРАСИ ІЗ МУШЕЛЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ СИМВОЛІКО-ЗНАКОВОЇ СИСТЕМИ ОЗДОБЛЕННЯ ОДЕЖІ ТА ТІЛА (за даними поселень і стоянок пізньої доби верхнього палеоліту України)

У верхньому палеоліті оригінальність і варіативність форми природної орнаменталії і кольору черепашок була помічена і оцінена та широко використовувалася для прикраси одягу і тіла різнокультурними групами населення.

На території України присутність певних видів черепашок на ряді поселень і стоянок свідчить про різні джерела їх збору по берегах річок, озер, лиманів, узбережжям Черноморського басейну, із викопних відкладів міоцену Волині, Поділля, Південної України.

Жорсткий селективний відбір певних видів черепашок різного походження (з віддалених природних місцезнаходжень), найбільш ймовірно, відбиває своєрідність культурних традицій і розвиток зв'язків населення суміжних територій.

Нерівномірний і вибірковий розподіл у культурному шарі поселень і стоянок певних видів прикрас з черепашок, підкріплюване таким самим розподілом інших типів прикрас з бивня, каменю, бурштину, зубів тварин, — і порівнянне з індивідуальним набором прикрас одягу та тіла людей за даними європейських поховань, — відображає функціонування символіко-знакової системи, несе в собі інформацію про різних членів групи, склад групи, її внутрішні і зовнішні зв'язки і контакти з групами суміжних мисливських територій.

К л ю ч о в і с л о в а: прикраси, мушлі, знакова система, верхній палеоліт, зв'язки, символіка.

МУШЛЯ ЯК ПРИКРАСА

Найдавніше використання мушель як елемента декору пояснюється насамперед оригінальністю та варіативністю їхніх природних форм і кольору. Завдяки цьому вони мали особливу привабливість, доповнену символіко-знаковими аспектами, що забезпечувало їх широке використання для оздоблення одягу й тіла. У різних груп населення пізньої доби

верхнього палеоліту України селективний вибір мушель визначався культурними традиціями, наявністю відповідних видів молюсків на мисливських територіях та контактами населення (рис. 1). Пріоритет надавали молюскам невеликих розмірів. Особливо привабливими були ті, які мали видовжені конусоподібні, або округлі та овальні форми, із гладкими, або рельєфними поверхнями. Серед молюсків згаданих форм доволі часто використовувались мушлі, зовнішня поверхня яких мала виразне природне орнаментальне оздоблення. Своєрідний природний орнамент та колір особливим чином підкреслювали декоративний характер мушель, їх естетичну властивість, долучаючи їх певним чином до широкого загального кола предметів із рукотворним (графічним та розписним) геометричним оздобленням.

Для виготовлення прикрас із мушель об'ємних видовжених конусоподібних форм, із опуклими витками спіралі, які звужуються до гострого краю — на їх іншому широкому краю, на останньому витку спіралі, ближче до широкого природного отвору, найчастіше прорізали або пропилювали маленький отвір для підвішування. Серед таких мушель із виразною природною орнаменталією найбільш поширеними були мушлі морського походження із узбережжя Чорного моря та із міоценових викопних відкладів — насси (*Nassa*), церити (*Cerithium*) та букцинуми (*Buccinum*). На мушлях об'ємних округлоподібних або овалоподібних форм, отвір також прорізали або пропилювали на останньому витку широкою спіралі, ближче до широкого природного отвору молюску. Прісноводні мініатюрні яскраві теодокси (*Theodoxus fluviatilis*) є одним із найбільш репрезентативних прикладів таких прикрас. Із

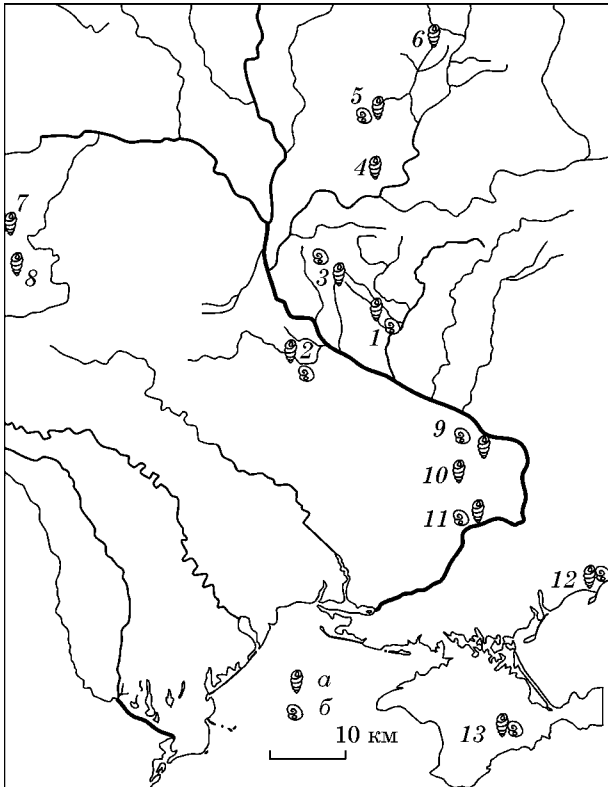

Рис. 1. Карта поселень і стоянок пізньої доби верхнього палеоліту України та сумісних територій верхнього Дніпра Росії: 1 — Гінці, 2 — Межиріч, 3 — Семенівка 2 і 3, 4 — Мізин, 5 — Юдиново, 6 — Тимоновка, 7 — Городок 2, 8 — Бармаки, 9 — Дубова балка, 10 — Кайстрова балка, 11 — Осокорівка, 12 — Солоне озеро-9, 13 — Буран-Кая. **Умовні позначки:** а — прикраси з морських та викопних мушель, б — прикраси з річкових мушель

двостулкових молюсків, округлих або овальних форм, для виготовлення прикрас, як правило, використовувалась одна стулка, на звуженому краю якої розміщався штучний отвір (*Cardium* sp., *Pectunculus*, *Ostrea edulis* Linné).

Таким чином, за допомогою штучного отвору (іноді двох), різні види мушель перетворювались на намистини, які могли бути нанизані на тонку нитку зроблену з волокна рослин чи із сухожилля тварин, або на тонкий шкіряний шнур й утворювали ряди намиста, які використовували як елемент орнаментального декору — нашивали на одяг, головні убори або закріплювали на тілі в різних варіаціях (намисто, кольє, браслети, підвіски).

ПРІОРИТЕТИ ВИБОРУ МУШЕЛЬ ДЛЯ ПРИКРАС

На території України мушлі збирали на берегах річок, озер, лиманів, узбережжях Чорноморського басейну, або використовували карангаські викопні відклади Південного берега Криму у регіоні Судака, Керченського півострова, або нижньосарматські викопні відклади Волині, або середньосарматські викопні відклади

Поділля, Волині, Південної України, у Нижньому Подніпрів'ї у районі Нікополя. Особливим розмаїттям і багатством морських молюсків вирізняються викопні відклади Південної України, де знаходилася основна частина Сарматського моря [Руденко, 1959, с. 110—113]. Вибіркове використання мушель різного походження відображає пріоритети уподобань людей, своєрідність культурних традицій, розвиток зв'язків населення споріднених мисливських територій.

Вишуканість та варіативність моди, щодо прикрас із мушель відповідних видів різного походження, найбільш виразно проявляється у груп населення, що опанували регіони Верхньої й Середньої Наддніпряниці та Волині біля 14500 BP ¹⁴C AMS [Iakovleva, 2005, p. 26—37; 2006, p. 32—44; 2009, p. 743—748; Яковлева, 2010, с. 35—37]. Прихильність до прикрас із місцевих викопних мушель простежується на волинських стоянках Городок 2 та Бармаки. Мушлі із міоценових відкладів, нижнього та середнього Сармата, доволі інтенсивно збирали мешканці стоянки Бармаки. Їх виходи на денну поверхню гірських порід простежуються за десятків кілометрів на південь від стоянки. Так, на розкопаній частині стоянки, площею 104 м² було знайдено більше 200 мушель, серед яких переважали мушлі насси: *Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844 та *Nassa supirabile* Kolesnikov, 1932. Мушлі *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930 знайдені в значно меншій кількості, а стулки мушель *Venerupis (Politiitapes) tricuspis* Eichwald представлені тільки одиничними екземплярами [Пясецький, 1997, с. 159; 2009, с. 142—143]. За домінуючою кількістю мушель насса, більшість з яких мала штучні отвори, висвітлюється інтенсивність їх активного використання, як стабільного елемента прикрас мешканців даної частини стоянки. Водночас, мушлі *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930, більшість з яких не мала штучних отворів, ілюструють не тільки їх використання як другого підпорядкованого елемента прикрас, але наявність певних запасів цих мушель в якості сировини. Подальші розкопки цієї ділянки ще раз підтвердили систематичну присутність у культурному шарі цілих викопних мушель, мушель з отворами та їх фрагментів, серед яких домінували мушлі *Dorsanum* sp. Gray, 1847, вельми схожі із нассами, доповнені *Trochidae* sp. d'Orbigny, 1844. Один приклад компактного залягання шести мушель з отворами у культурному шарі ілюструє їх використання як прикрас нанизаних на мотузку або тонкий шнур [Нужний, Пясецький, 2003, с. 59—60]. Продовження розкопок інших ділянок цієї стоянки без сумніву збільшить чисельність і варіативність місцевих викопних міоценових морських сарматських мушель, які є однією із характерних рис декору одяжі й тіла її мешканців. Ця особливість декору наочно простежується у порівнянні Бармаків із Молодове 5, шар 4, де у незначній кількості використовувались виключно двохстулкові мушлі *Pectunculus*. Одна ціла

студка мушлі *Pectunculus* мала отвір, від інших мушель *Pectunculus vibralis* залишилися тільки фрагменти [Черниш, 1961, с. 85, 102].

На Верхній і Середній Наддніпрянщині оздоблення мушлями певних видів вирізняється у мешканців Юдиного, Тимоновки 1, Мізина, Гінців, Межиріча, Семенівни 2, 3. Більш того, фіксація місцезнаходження мушель в культурному шарі висвітлює певну варіативність оздоблення в межах одного поселення. Так на Верхній Наддніпрянщині, у Юдиново, в одному житлово — господарському комплексі знайдено виключно декілька мушель: одна *Nassa reticulata* з отвором, дві *Theodoxus pallasi* із двома отворами та невизначені дрібні молюски [Поликарпович, 1968, с. 170]. Тоді як, у двох інших великих житлах, розташованих одне біля одного, та на відкритих робочих ділянках біля них, знайдено 54 мушлі різних видів місцевого й немісцевого походження: *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata* Linné), *Theodoxus fluviatilis*, *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum*, *Cerastoderma isthmium* [Абрамова та ін., 1997, с. 133—134]. Однак однозначна перевага надавалась прикрасам із мушель насси *Tritia reticulata* тобто (= *Nassa reticulata* Linné, 1758), які домінують у обох житлах та на відкритих ділянках біля них. Цей пріоритетний вид мушлі, в значно меншій кількості, доповнювався мініатюрними теодоксами *Theodoxus fluviatilis*, а три останні види мушель були представлені тільки одиничними екземплярами. Оскільки розкопки цієї частини поселення тривають, кількість мушель, без сумніву збільшиться. За давниною розкопок в Тимоновці 1, дані щодо визначення прикрас із видів морських мушель *Nassa reticulata* та *Cerithium vulgatum* мають гіпотетичний характер [Городцов, 1935, с. 10, 34; Поликарпович, 1968, с. 170—171].

Особлива прихильність до прикрас із мушель немісцевого походження, виключно видовжених конусоподібних форм, із виразно рельєфним природним орнаментом, простежується у Мізині. Морські мушлі, обраних форм, які могли доставлятися різними шляхами із викопних міоценових відкладів Південної України та узбережжя Причорномор'я, а також із викопних міоценових відкладів Західної України свідчать про чітку селективність їх вибору та особливу важливість їх використання у декорі одягу й тіла мешканців цього поселення. Більше того, імовірно, у Мізині існував певний центр виготовлення прикрас із мушель. На цьому поселенні знайдено 829 екземплярів дев'яти видів, які були залишені на різних етапах їхньої обробки та використання, або як невикористана сировина: *Nassa reticulata* Linné; 1758, *Cerithium vulgatum* Bruguière; 1789, *Cerithium* cf. *rubiginosum* Eichwald, 1865, *Buccinum corbicanum* A. d'Orbigny, 1844, *Buccinum duplicatum* Sowerby, 1832, var. *gradaria* Kolesnikov, 1932; *Buccinum superabile* Kolesnikov, 1932 var. *luxuriosa* Kolesnikov; *Buccinum subspinosum* Sinzov, 1897, *Buccinum* cf. *opinabile*

Kolesnikov, 1932, *Cardium* sp. Останній вид мушлі був знайдений тільки в одному екземплярі в однієї із викопних мушель сарматського походження *Buccinum* [Руденко, 1959, с. 110—113].

Розподіл мушель на поселенні свідчить, що мешканці першого житлового комплексу використовували, у різних варіаціях оздоблення, всі перелічені види букцинід, насс, церитів. Мешканці інших ділянок поселення у виборі мушель для прикрас, спирались на церити (*Cerithium vulgatum* Bruguière), доповнюючи їх нассами (*Nassa reticulata* Linné) та букцинідами. Всі ці варіації видів у межах поселення підтверджують, що мізинці полюбили візуально схожі видовжені конусоподібні форми морських мушель із виразною орнаментациєю, які були одним із характерних знаково — декоративних елементів їх одягу та тіла, доповнених прикрасами із бивня мамонта.

Аналіз даних розкопок, щодо розподілу мушель на поселенні, висвітлює не тільки їх хаотичне місцезнаходження в шарі, але й мушлі знайдені разом, із аналогічною орієнтацією їх штучних отворів, які вірогідно належали до одного кільця, браслету, або фрагменту нашивки головного убору чи одягу (загублених, або навмисно залишених). Також простежується місцезнаходження мушель без штучних отворів, мушель із закінченими, тільки розпочатими, або поламаними отворами, що свідчить про наявність достатньої кількості сировини, її обробки, по мірі необхідності поповнення прикрас, та інтенсивного використання мушель як готових прикрас. На площі розкопів 1908—1932 рр. знайдено 128 мушель, серед яких є мушлі сконцентровані на достатньо обмеженій площі. Перша концентрація мушель зафіксована між рештками двох вогнищ, розташованих просто неба (розкопки 1912—1916 рр.). Друга концентрація мушель знайдена у невеликому овальному заглибленні на південний схід від решток вогнища (розкопки 1909 р.), а третя, найбільш чисельна (80 мушель) була локалізована на відкритому майданчику, біля решток вогнища (розкоп 1909 р.) [Борисковський, 1953, с. 278].

На площі розкопок 1954—1957, 1959—1961 рр., де зафіксовано два епізоди заселення першого житлово — господарського комплексу знайдено більше 700 мушель: цілих, із штучними отворами, поламаних [Шовкопляс, 1965, с. 105—106]. Їх розподіл займав широку відкритую площу верхнього шару, із значною їх концентрацією на північно західній робочій ділянці просто неба. Також вони були знайдені у ямах нижнього шару й на внутрішній площі великого житла №1, водночас, мушлі були складовою частиною льосового замулення цього житла, яке відбулося після залишення людьми поселення, в наслідок часткового зсування поверхні ґрунту з більш високої північної робочої ділянки. В цілому, в цій частині Мізинського поселення наочно вирізняється місто виготовлення прикрас

із мушель на північно західній робочій ділянці просто неба, влаштованої біля великого житла №1. Саме тут на 10 м² було знайдено *in situ* 74 мушлі різних етапів їх обробки [Шовкопляс, 1965, с. 36]. Вочевидь також, що знаходження в ямах, як цілих мушель, так із штучними отворами, висвітлює їх залишення з різних причин, як випадкового так і навмисного характеру. Так яма №2 мала тільки одну мушлю із отвором, яма №3 — дві мушлі, а яма №5 — вісім. На відміну від них, в ямі №1 було знайдено 28 мушель, серед яких шість мушель з отворами було залишено разом на дні ями, а на дні ями №4 було знайдено 54 мушлі з отворами.

МУШЛЯ ЯК ЗНАКОВИЙ КОМПОНЕНТ ОЗДОБЛЕННЯ ОДЕЖІ ТА ТІЛА

Наведені дані свідчать, що характерним знаковим компонентом оздоблення одягу та тіла мізинців були прикраси із немісцевих морських мушель, чітко визначених схожих форм, доставлених різними шляхами (сезонні міграції, полювання, експедиції пошуку необхідної сировини, шлюбні контакти, обмін) із південних й західних територій. Значна відстань між поселеннями Верхньої та Середньої Наддніпрянщини та місцезнаходженнями таких видів морських молюсків, як букциніди, насси, церити, кардиуми (викопні відклади Волині, Поділля, Південної України, та узбережжя Причорномор'я), свідчать про розвинений зв'язок між спорідненими групами / громадами цих територій.

Складність характеру таких зв'язків виявляється в тому, що немає однозначної кореляції між дистанцією поселення та джерелами мушель. Так, нещодавно під час розкопок на поселенні Гінці, тільки у другому, нещодавно знайденому, житлово — господарському комплексі на відкритій ділянці біля великого житла №2, окрім місцевих прісноводних уній *Unio* sp. (одиночних стулок та багато чисельних фрагментів) була знайдена одна рідкісна підвіска із морської сарматської викопної мушлі міоцену *Dorsanum corbicanum* d'Orbigny, 1844, конусоподібна форма якої візуально схожа із мушлями насси. Її місцезнаходження зафіксовано на відкритому південно — східному робочому майданчику. Подібна ситуація розподілу мушель простежується і на поселенні Межиріч, де окрім одиночних місцевих уній (*Unio*), тільки у одному, першому житлово — господарському комплексі, були знайдені одиночні морські чорноморські мушлі насси та із фрагменти (*Nassa reticulata* Linné, 1758), одна з яких мала штучний отвір і обламаний гострий край. Її місцезнаходження зафіксоване біля великого житла №1, на відкритому південно — східному майданчику, так званому попеловому «топталіщу» [Пидопличко, 1969, с. 130; 1976, с. 60, 144, 131].

Рідкість цих прикрас на двох базових поселеннях Середньої Наддніпрянщини, (Гінці біля 400 км, Межиріч біля 340 км на північ від Чорного моря), та їх відсутність у Добраничівці (70 км на північний схід від Межиріча) — контрастує із сезонними мисливськими стоянками Семенівки, (40 км на північний захід від Добраничівки), де знайдено більше сотні мушель (морські, лиманні, прісноводні), серед яких значна кількість належить морським чорноморським мушлям *Nassa reticulata* Linné, 1758. Інші, менш чисельні, або одиночні види мушель у Семенівці 3 представлені *Cyclope neritea*, *Dorsanum* sp., *Theodoxus* sp., *Unio*, (разом із нассами 130 екз.) [Nuzhnyi, 2002, с. 128; Шидловський та ін., 2005, с. 381—385], а у Семенівці 2 — *Cyclope neritea*, *Theodoxus* sp. (разом із нассами 17 екз.) [Nuzhnyi, Iakovleva, 1992, р. 14—15; Нужный, Ступак, 2001, с. 64].

Водночас у варіативності мушель Семенівських стоянок та у одиночних мушлях Гінців і Межиріча висвітлюється особлива прихильність до візуально схожих видовжених конусоподібних форм морських сарматських та чорноморських мушель із виразною орнаментациєю *Dorsanum corbicanum* d'Orbigny, 1844, *Dorsanum* sp. d'Orbigny, 1844, *Nassa reticulata* Linné, 1758. Більш того, стоянки Семенівки свідчать, що у окремих груп населення споріднених мисливських територій, цей традиційний елемент оздоблення доповнюється та ускладнюється іншими формами мушель: чорноморськими *Cyclope neritea*, та лиманними *Theodoxus* sp., що надає допоміжні знакові характеристики оздобленню одягу та тіла.

Присутність місцевих прісноводних великих та смачних двохстулкових молюсків уній (*Unio* sp.) у культурному шарі Гінців, Межиріча та Семенівки 3, вірогідно, свідчить про їх використання у меню теплих сезонів року, що не виключає залучення стулок уній до предметного колу символіко-знакової системи. Підтвердження цьому є факт знаходження прикраси із уній на поселенні Жолівет. Іншим прикладом використання прикрас із великих товстостінних двохстулкових мушель є підвіска із стулки устриці *Ostrea edulis* Linné, 1758 з просвердленим отвором на її краю із Рогалика III.

Основні базові поселення Середньої Наддніпрянщини, за присутністю на них одиночних морських мушель різного походження та візуально схожих форм (Гінці, Межиріч), або їх відсутністю (Добраничівка) — також різко контрастують із базовим поселенням Верхньої Наддніпрянщини Мізіна (640 км на північ від Чорного моря), де знайдено сотні морських мушель різних видів і різного походження, в тому числі й чисельні чорноморські мушлі *Nassa reticulata* Linné, 1758, які всі разом висвітлюють ексклюзивну прихильність до видовжених конусоподібних форм мушель із природним орнаментом. Водночас, волинська стоянка Бармаки, розташована на відстані 500 км на захід від

Мізина, з інтенсивним використанням різних видів морських мушель із місцевих міоценових виковних відкладів нижнього та середнього сармата (біля 500 екз.), також демонструє особливу прихильність до мушель видовжених конусоподібних форм (*Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844 та *Nassa superabile* Kolesnikov, 1932, *Dorsanum* sp. d'Orbigny, 1844, доповнених в меншій кількості мушлями інших форм.

В цілому цей чіткий селективний вибір мушель відповідних форм акцентує визначальні складові елементи символіко-знакової системи оздоблення одягу та тіла населення споріднених мисливських територій Верхньої й Середньої Наддніпряниці та Волині біля 14500 BP (¹⁴C AMS). Попри всі відзначені варіації мушель простежується особлива прихильність до візуально схожих видовжених конусоподібних форм чорноморських та сарматських морських мушель із різною орнаменталізацією, які були одним із характерних знаково-декоративних елементів одягу та тіла окремих індивідуумів групи, або всієї групи, або різних груп людей в складі населення споріднених територій. Варіативне доповнення іншими видами мушель інших форм наочно ілюструє складність знаково-комунікативної системи оздоблення одягу та тіла. Нюанси такої системи також вирізняються у селективності вибору відповідних видів мушель для оздоблення одягу та тіла, у межах одного поселення на різних його ділянках і підтверджуються нерівномірним селективним розподілом на поселенні всіх інших типів прикрас: намистин-нашивок, підвісок, шпильок, браслетів, діadem із бивня, підвісок із каменю та зубів тварин, а також деяких статуєток-підвісок [Яковлева, 2006, р. 40—42; 2009, р. 743—748]. Певний набір прикрас та їх комбінування, вірогідно, були пов'язаними з ідентифікацією різних членів групи. Водночас сукупність всіх елементів оздоблення одягу та тіла, знайдених на одному поселенні, несе в собі різномірну інформацію щодо складу самої групи, її внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Відбитки складної символіко-знакової системи оздоблення одягу та тіла простежуються також у виборі прикрас із прісноводних та морських мушель зі стоянок південних територій у Надпоріжжі, Сіверському Дінці, Приазов'ї, Криму пізньої та фінальної пори верхнього палеоліту. У Солоному Озері 9 використовувались як морські молюски округлої та конусоподібної форми з природною орнаменталізацією кардіум і насса (*Cardium*, *Nassa*), так і прісноводні дрібні теодокси (*Theodoxus fluviatilis*) [Оленковський, 2000, с. 76]. Така ж тенденція простежується у Буран-Кая 3, де прикраси вироблялись із мушель *Theodoxus* sp., *Theodoxus fluviatilis* L., *Theodoxus* cf. *danasteri* Lindholm, *Nassa* sp., *Cyclope* sp., *Lithoglyphus* ex. gr. *Piramidatus* Mollendorf (шар 6-1); та з мушель *Theodoxus* sp., *Cyclope* sp. (шар 6-2) [Yanevich & al., 2009, р. 196—199]. Мода оздоблення одягу

та тіла, як морськими, так річковими мушлями, підкреслено різних форм, існувала також у Дубовій Балці, горизонти 2 і 4, де прикраси вироблялись із мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Didacna* sp., *Nassa reticulata* Linné; у Осокорівці 1, горизонт 5а — із мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Didacna* sp.; у Осокорівці 1, горизонти 4, 4а, 3в — із мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Nassa reticulata* Linné, 1765; у Роголику III — із мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Ostrea edulis* Linné, 1765. Вибір, обмежений тільки морськими мушлями, існував у Кайстровій Балці 3 — *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 та Роголику XII — *Nassa reticulata* Linné [Підоплічка, 1949, с. 32; Колосов, 1964, с. 43—47; Горелик, 2001, с. 77, 266]. У Буран-Кая 3 (шар 5-2); використовували тільки мушлі *Theodoxus* sp. Перелічені стоянки наочно демонструють варіативність прикрас із мушель. Водночас, простежується явний пріоритет широкого використання мушель *Theodoxus fluviatilis* — дрібних місцевих яскравих прісноводних молюсків, округлої форми. Теодокси були легко доступним й достатньо стабільним місцевим компонентом декору одягу та тіла, який варіативно доповнювався морськими мушлями більш вишуканих форм, до яких частіше належали насси, циклопи, церити, кардіуми. Серед морських молюсків значна увага приділялась мушлям витягнутих конусоподібних форм із об'ємними рельєфними витками: *Nassa reticulata* Linné, *Nassa* sp., *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789, *Cyclope* sp. Серед округлих сплюснених двохстулкових мушель, як правило, використовувалась одна їх стулка: *Cardium*, *Ostrea edulis* Linné.

ВИСНОВКИ

Прикраси із мушель посідали значне місце у символіко-знаковій системі оздоблення одягу та тіла відповідних груп населення пізньої доби верхнього палеоліту України. Різне походження мушель свідчить про вибіркове використання як місцевих так і віддалених джерел їх місцезнаходження (береги річок, озер, лиманів, узбережжя Чорноморського басейну, виковні відклади міоцену Волині, Поділля, Південної України). Чіткий селективний вибір мушель оригінальних природних форм, орнаменту та кольору визначався культурними традиціями, наявністю відповідних видів молюсків на мисливських територіях та контактами населення. Більш того, нерівномірний та вибіркочий розподіл певних видів мушель, знайдених на стоянках та поселеннях, підкріплений подібним розподілом інших типів прикрас із бивня, каменю, бурштину, зубів тварин — висвітлює існування розвиненої знаково-комунікативної системи, що несе в собі інформацію о різних членах групи, складі самої групи, її внутрішніх та зовнішніх зв'язках і контактах із групами сумісних мисливських територій.

КАТАЛОГ МУШЕЛЬ, ЗНАЙДЕНИХ НА ПОСЕЛЕННЯХ І СТОЯНКАХ ПІЗНЬОЇ ТА ФІНАЛЬНОЇ ДІБ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ І СУМІСНИХ ТЕРИТОРІЙ ВЕРХНЬОГО ДНІПРА РОСІЇ

Городок 2

Розкопки 1922 р. Л. Савицького [Борисковський, 1953, с. 145—147].

1. Мушлі із отворами, вірогідно із місцевих викопних міоценових відкладів (без уточнення)

Бармаки

I. Розкопки В.К. Пясецького, Є.Л. Лупенко, Д.Ю. Нужного [Пясецький, 1997, с. 159; 2009, с. 142—143; Нужний, Пясецький, 2003, с. 59—60].

Визначення В.А. Присяжнюка

1. *Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844
2. *Nassa superabile* Kolesnikov, 1932
3. *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930
4. *Venerupis (Polititapes) tricuspis* Eichwald, 1865
5. *Dorsanum* sp. Gray, 1847
6. *Trochidae* sp. d'Orbigny, 1844

Загалом більше 500 екземплярів

Тимоновка I

Розкопки В.А. Городцова 1923—1933 рр. [Городцов, 1935, с. 10, 34; Поликарпович, 1968, с. 170—171]

Гіпотетичне визначення виду мушель належить К.М. Полікарпович.

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 (гіпотетично)
 2. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 (гіпотетично)
- N.B.** В.А. Городцов зафіксував у культурному шарі прикраси із морських мушель із отвором, без визначення їх виду і уточнення їх кількості.

Юдиново

I. Розкопки К.М. Полікарповича 1934, 1947 рр. [Полікарпович, 1968, с. 170]

Визначення В.І. Громова

1. *Nassa reticulata* Linné 1 екземпляр з отвором
2. *Theodoxus pallasi* 2 екземпляра із двома отворами
3. Мініатюрні мушлі з отворами невизначеного виду (без уточнення кількості)

II. Розкопки З.А. Абрамової, Г.В. Грігор'євої 1980—1997 рр. [Абрамова, Григор'єва, Кристанцен, 1997, с. 133—134]

Визначення І.І. Старобогатова

1. *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata* Linné) — 10 екземплярів: 8 мушель з отвором, 2 цілі без отвору (житло н°1) + 11 екземплярів з отвором, 1 цілий без отвору, фрагменти мушель (житло н°2) + 14 екземплярів з отвором, фрагменти мушель («зольник» — ділянка насичена кістковим попелом) + 7 екземплярів, фрагменти мушель (площа між житлом н°1 й «зольником»)
2. *Theodoxus fluviatilis* 1 екземпляр (житло н°1) + 1 екземпляр + фрагменти мушель (площа між житлом н°1 та «зольником»)
3. *Cyclope neritea* одиничні
4. *Pisidium amnicum* одиничні
5. *Cerastoderma isthmium* одиничні

N.B. В житлі н°1 знайдено 8 мушель з отвором і 3 цілих мушлі. В житлі н°2, знайдено 11 мушель із отвором, 2 — пошкоджені мушлі з отвором, 1 мушля без отвору, а також фрагменти мушель. На відміну від домінуючих *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata* Linné), та слідуючих за ними в меншій кількості *Theodoxus fluviatilis*, мушлі *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum*, *Cerastoderma isthmium* є одиничними

Разом 51 екземпляр (9 мушель без отвору, 42 з отвором, фрагменти мушель).

Загалом за зазначені роки розкопок зафіксовано більше 54 екземплярів

Число мушель без сумніву буде збільшено в процесі подальших розкопок Г.А. Хлопачова

Мізин

I. Розкопки Ф.К. Вовка, С.І. Руденко 1908 р., Ф.К. Вовка, П.П. Єфименко, В.В. Сахарова, 1909 р., Чікаленко та ін. 1912 р., М.Я. Рудинського та ін. 1930, 1932 рр. Загалом розкопки тривали з перервами з 1908 по 1932 рр. [Volkov, 1913; Руденко, 1959, с. 110—113; Шовкопляс, 1967, с. 11—14]

Визначення В.В. Богачева, А.С. Руденко

1. *Nassa reticulata* Linné, — декілька екземплярів мушель с отворами і без отворів (В.В. Богачев)
2. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789, більш чисельні мушлі з отвором, є мушлі без отвору (В.В. Богачев)
3. *Buccinum* (доповнення А.С. Руденко)

N.B. За даними А.С. Руденко, у 1956 р. в колекції Інституту зоології АН УРСР залишилось тільки 59 екземплярів

Загальна кількість 128 екземплярів

II. Розкопки І.Г. Шовкопляса 1954—1957 рр., 1959—1961 рр. [Руденко, 1959, с. 110—113; Шовкопляс, 1967, с. 106—108]

Визначення А.С. Руденко

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 — 37 екземплярів
2. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 — 20 екземплярів
3. *Cerithium* cf. *rubiginosum* Eichwald, 1865, Dub. — 1 екземпляр
4. *Cardium* sp. — 1 екземпляр (знайдена в одній із *Buccinum*)
5. *Buccinum corbicanum* D'Orbigny, 1844 — 91 екземпляр
6. *Buccinum duplicatum* Sowerby, 1832, var. *gradaria* Kolesnikov, 1932 — 39 екземплярів
7. *Buccinum superabile* Kolesnikov, 1932, var. *luxuriosa* Kolesnikov — 1 екземпляр
8. *Buccinum subspinosum* Sinzov, 1897 — 1 екземпляр
9. *Buccinum* cf. *opinabile* Kolesnikov, 1932 — 29 екземплярів

Разом 220 екземплярів

N.B. Загалом за цей період розкопок знайдено більше 700 екземплярів

За всі роки розкопок Мізина зафіксовано 829 екземплярів

Межиріч

Розкопки І.Г. Підоплічка 1966—1974 рр. [Підоплічка, 1969, с. 130; 1976, с. 60, 144, 131]

1. *Nassa reticulata* Linné — 1 екземпляр з отвором (південно-східна ділянка біля житла н°1), + 1 екземпляр без отвору + фрагменти (перший житлово-господарський комплекс)
2. *Unio* sp. — 1 ціла стулка + фрагменти (перший житлово-господарський комплекс)

Гінці

I. Розкопки В.І. Щербаківського 1914—1916 рр. Розкопки по демонтажу житла н°1 В.Я. Сергіна, 1977 р. [Підоплічка, 1936, с. 114]

1. *Unio* sp. 3 фрагмента
2. *Unio* sp. — 1 стулка без отвору

II. Розкопки Л.А. Яковлевої, Ф. Джінджана, 1993—2010 рр.

Визначення В.А. Присяжнюка

1. *Dorsanum corbicanum* d'Orbigny, 1844 — 1 екземпляр з отвором (південно-східна робоча ділянка нещодавно відкритого другого житлово — господарчого комплексу, нижній культурний шар)
2. *Unio* sp. — 1 стулка без отвору (залишена розчавленою *in situ* + 21 фрагмент стулок (робоча ділянка

біля південно західного вогнища другого житлово-господарчого комплексу, нижній культурний шар); 8 фрагментів біля мушлі дорсанум, 20 фрагментів стулок (південна простора потужна попелова зона насичена перепаленими кістками, кістковим вугіллям, розщепленим кременем, шматочками та плямами червоного гематиту — другого житлово-господарчого комплексу, верхній культурний шар)

3. *Succinea* sp. — 1 екземпляр без отвору

Семенівка 2

Розкопки Д.Ю. Нужного, Л.А. Яковлевої 1992; Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака та ін. 1993—1996 рр. [Nuzhnyi, Iakovleva, 1992, p. 14—15; Нужный, Ступак, 2001, с. 64]

Визначення В.А. Присяжнюка

1. *Nassa reticulata* Linné — 12 екземплярів (8 з отвором)

2. *Cyclope neritea* — 2 екземпляра з отвором

3. *Dorsanum* sp. — 1 екземпляр без отвору

4. *Theodoxus* sp. — 2 екземпляра (1 з отвором, 1 без отвору)

Загалом 17 екземплярів

Семенівка 3

І. Розкопки Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака, П.С. Шидловського, 1997—1999 рр. [Nuzhnyi, 2002, p. 128]

Визначення В.А. Присяжнюка

1. *Nassa reticulata* Linné — 40 екземплярів (32 з отвором, 1 без отвору, 7 пошкодженні)

2. *Cyclope neritea* — 9 екземплярів (5 з отвором, 4 пошкодженні)

3. *Theodoxus* sp. — 10 екземплярів (9 з отвором, 1 пошкоджений)

4. *Unio* sp. — фрагменти

Загалом 59 екземплярів

ІІ. Розкопки П.С. Шидловського та ін. до 2005 р. [Шидловський та ін., 2005, с. 384]

Визначення В.А. Присяжнюка

1. *Nassa reticulata* Linné

2. *Cyclope neritea*

3. *Theodoxus* sp.

Загалом за всі роки розкопок 130 екземплярів

Дубова Балка горизонти 2 і 4

Розкопки Т.Т. Тесля 1932 р. [Колосов, 1964, с. 47]

Визначення Л.А. Лепікаша

1. *Nassa reticulata* Linné — 2 екземпляра з отвором + мушлі (точна кількість не визначена)

2. *Didacna* sp. — 2 екземпляра з отвором + мушлі (точна кількість не визначена)

3. *Theodoxus fluviatilis* — чисельні

Н.В. Ю.Г. Колосовим зазначено, що частина двох перших видів морських мушель (12 екземплярів) збереглися у експозиції та фондах Дніпропетровського історичного музею

Кайстрова Балка 3

Розкопки А.В. Добровольського 1931—1932 рр. [Підоплічка, 1949, с. 32; Руденко, 1959, с. 110]

1. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789, — 1 екземпляр

Осокорівка 1

Розкопки І.Ф. Левицького 1931, 1946 рр. [Колосов, 1964, с. 43, 44]

Горизонт 5а

1. *Didacna* sp. — кількість не визначена

2. *Theodoxus fluviatilis* — кількість не визначена

Горизонт 4, 4а

1. *Nassa reticulata* Linné — 1 екземпляр з отвором

2. *Theodoxus fluviatilis* — кількість не визначена, є екземпляри з отвором

Горизонт 3в

1. *Nassa reticulata* Linné — 1 екземпляр з отвором

2. *Theodoxus fluviatilis* — кількість не визначена, є екземпляри з отвором

Рогалик III

Розкопки Н.І. Тарасенко, Д.Я. Телегіна [Горелик, 2001, с. 77, 266]

1. *Theodoxus* — 5 екземплярів з отвором (3 мушлі знайдені у першому скупченні біля решток вогнища + 2 мушлі у другому)

2. *Ostrea edulis* Linné — 1 екземпляр з отвором (знайдена у першому скупченні біля решток вогнища)

Рогалик XII

Розкопки О.Ф. Горелика [Горелик, 2001, с. 266]

1. *Nassa reticulata* Linné — 1 екземпляр з отвором

Солоне Озеро 9 нижній шар

Розкопки М.П. Оленковського 1990—1991 рр. [Оленковський, 2000, с. 76]

1. *Cardium* — 1 екземпляр з отвором + фрагменти

2. *Nassa* фрагменти

Загалом десятків уламків морських мушель

3. *Theodoxus fluviatilis* — 5 екземплярів з отвором + фрагменти

Буран-Кая 3

Розкопки О.О. Яневича [Yanevich & all., 2009, p. 196—197]

Визначення В.А. Присяжнюка

Шар 6-1

1. *Nassa* sp. — 5 екземплярів з отвором

2. *Cyclope* sp. — 6 екземплярів (5 з отвором, 1 фрагмент)

3. *Theodoxus* sp. — 35 екземплярів (25 з отвором, 3 без отвору, 7 фрагментів)

4. *Theodoxus fluviatilis* L. одиничні

5. *Theodoxus* cf. *danasteri* Lindholm, 1908 — одиничні

6. *Lithoglyphus* ex. gr. *Pyramidatus* Mollendorf, 1873 — фрагмент

Шар 6-2

1. *Theodoxus* sp. — 5 екземплярів (4 з отвором і 1 без отвору)

2. *Cyclope* sp. — 1 екземпляр з отвором

Шар 5-2

1. *Theodoxus* sp. — 7 екземплярів (5 з отвором)

Загалом 60 екземплярів

Р.С. При складенні цієї таблиці були уточнені та виправлені латинські написання видів мушель по каталогам [Колесников, 1932, с. 65—134; 1935; Harzhauser, Kowalke, 2004, p. 1—63; Rögl Von, 1998, p. 279—310]

Автор статті також висловлює свою щирю подяку В.А. Присяжнюку за наукові консультації.

Абрамова З.А., Григорьева Г.В., Кристанцен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — СПб: ИИМК, 1997. — Вып. 2.

Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — 464 с.

Городцов В.А. Тимоновская палеолитическая стоянка. Результаты раскопок в 1933 г. // Тр. Ин-та антропологии, этнографии и археологии АН СССР. — 1935. — Вып. № 3.

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. — Киев; Луганск: РИО ЛИВД, 2001. — 364 с.

Колесников В.П. Букциниды Сармата // Тр. Геолог. ин-та. — 1932. — № 2 — С. 65—134.

Колесников В.П. Сарматские моллюски // Палеонтология СССР. — 1935. — № 10/2. — С. 1—416.

Колосов Ю.Г. Приложение / Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и приазовья // САИ. — 1964. — Вып. А1—5. — С. 43—47.

Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашья. Проблеми епіграфету України. — Херсон: Придніпров'я, 2000. — 170 с.

Нужный Д.Ю., Ступак Д.В. Поселенческие структуры весенне-летнего периода и сезонная адаптация эпиграветских охотников на мамонта северной Украины // Каменный век европейских равнин. — Сергиев Посад, 2001. — С. 51—75.

Нужный Д.Ю., Пясецький В.К. Кам'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мезинської індустрії на Волинській височині // Кам'яна доба України. — 2003. — Вип. 2. — С. 58—74.

Підопличко І.Г. Палеоліт і неоліт України. — К.: Інститут археології АН УРСР, 1949. — Т. 1, вип. 1. — С. 1—36.

Підопличко І.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К.: Наук. думка, 1969. — 177 с.

Підопличко І.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. — К.: Наук. думка, 1976. — 240 с.

Полікарпович К.М. Палеоліт Верхнього Подніпров'я. — Мінськ: Наука і техніка, 1968. — 202 с.

Пясецький В.К. Начало розкопок позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки) // РА. — 1997. — № 1. — С. 151—161.

Пясецький В.К. Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся. — Рівне, 2009.

Руденко А.С. Морские моллюски из Мезинской стоянки // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 110—113.

Черниш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 127 с.

Шовкопляс І.Г. Мезинская стоянка. — К.: Наук. думка, 1965. — 326 с.

Шидловський П.С., Ветров Д.О., Васильев П.М., Біденко Д.І. Дослідження палеолітичної стоянки Семенівна III в 2004—2005 рр. // АДУ 2004—2005 рр. — 2005. — С. 381—385.

Яковлева Л. Пізній палеоліт // Історія декоративного мистецтва України у 5 т. — 2010. — Т. 1. — С. 25—48.

Harzhauser M, Kowalke Th. Survey of the Nassariid Gastropods in the Neogene Paratethys (Mollusca: Caenogastropoda: Buccinoidea) // Archives Molluskenkunde. — 2004. — 133 (1/2). — P. 1—63.

Iakovleva L. Les parures en coquillages au Paléolithique supérieur récent dans les territoires de peuplement du bassin du Dniepr. Archemetria Muhely // Elektronikus folyóirat. — 2005. — 4. — P. 26—37.

Iakovleva L. Le système symbolique des parures dans les peuplements du Paléolithique supérieur récent du bassin du Dniepr // IV Simposio de Prehistoria Cueva de Nerja. La Cuenca Mediterranea durante el Paleolítico Superior 38000—10000 anos. UISPP. Commission 8. Fundation Cueva de Nerja. 2006. — P. 32—44.

Iakovleva L. L'art mézinien en Europe orientale dans son contexte chronologique, culturel et spirituel // L'Anthropologie. — 2009. — Т. 113. — P. 691—751.

Nuzhnyi D.Yu. Assemblages of three Epigravettian sites in the middle Dnieper basin: a case of variability of residential patterns of mammoth hunters during the warm season // Особенности развития Верхнего палеолита восточной Европы. — СПб, 2002. — С. 123—137.

Nuzhnyi D.Yu., Iakovleva L.A. En collaboration avec Svislun V.I., Veklich M.F et Prysajjuk V.A. Le rapport des fouilles du site du Paléolithique supérieur de région de Kiev de Semenivka 2 en (Ukraine) // Archives de La Fondation «Archéologies d'Eurasie». — Paris, 1992. — P. 1—21.

Rögl Von F. Palaeogeographic Considerations for Mediterranean and Paratethys Seaways (Oligocene to Miocene) // Annales du Musée d'Histoire Naturelle de Vienne. — 1998. — N°99 A. — P. 279—310.

Yanovich A., Pean S., Crepin L., Laznickova-Galetova M., Prat S., Prysajjuk V. Upper palaeolithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): New interdisciplinary researches of the layers 5-2, 6-1 & 6-2 // AA. — 2009. — № 20. — С. 187—202.

Л. А. Яковлева

УКРАШЕНИЯ ИЗ РАКУШЕК КАК ЭЛЕМЕНТЫ СИМВОЛИКО-ЗНАКОВОЙ СИСТЕМЫ ОТДЕЛКИ ОДЕЖДЫ И ТЕЛА (по данным поселений и стоянок позднего времени верхнего палеолита Украины)

В верхнем палеолите оригинальность и вариативность формы, природной орнаментации и цвета ракушек была замечена оценена и широко использована для украшения одежды и тела разнокультурными группами населения. На территории Украины присутствие определенных видов ракушек на ряде поселений и стоянок свидетельствует о различных источниках их сбора по берегам рек, озер, лиманов, побережьям Черноморского бассейна, доступным ископаемым отложениям миоцена Волыни, Подолли, Южной Украины. Строгий селективный отбор определенных видов ракушек различного происхождения (с отдаленных природных местонахождений), наиболее вероятно, отражает своеобразие культурных традиций и развитие связей населения сопредельных территорий. Неравномерное и выборочное распределение в культурном слое поселений и стоянок определенных видов украшений из ракушек, подкрепляемое таким же распределением других типов украшений из бивня, камня, янтаря, зубов животных, — и сопоставимое с индивидуальным набором украшений одежды и тела людей по данным европейских погребений, — отражает функционирование символіко знакової системи, несущей в себе інформацію о різних членах групи, составе группы, ее внутренних и внешних связях и контактах с группами сопредельных охотничьих территорий.

L. A. Iakovleva

BODY SHELL ORNAMENTATION AS ELEMENTS OF THE SOCIAL AND SYMBOLIC SYSTEM (From the data of the Late Upper Palaeolithic sites of Ukraine)

In the Upper Paleolithic, originality and variety of forms, natural color ornaments and shells was noticed and appreciated widely used to decorate clothing and body of difference human groups.

In Ukraine the presence of certain types of shells on a number of settlements and sites of the various sources of evidence they gather on the banks of rivers, lakes, estuaries, Coasts of Black Sea available fossil deposits of Miocene Volhynia, Podolia, southern Ukraine.

Strict selective selection of certain mussels of different origin (from remote locations natural), the most likely reflects the uniqueness of cultural traditions and development of the relations of the population of adjacent territories.

The uneven and selective distribution in the cultural layer of settlements and sites of certain kinds of jewelry made of shells, backed by the same distribution of other types of jewelry made of ivory, stone, amber, animal teeth — and comparable to the individual set of clothes and jewelry theme of people according to the European burials — reflects the functioning of the symbolic sign system carrying the information about the different group members as a group, its internal and external relationships and contacts with groups of adjacent hunting areas.